

Katarzyna Cieplińska

Kolistość losów człowieka w powieści Jerzego Pietrkiewicza "Inner Circle"

Prace Literaturoznawcze 2, 75-88

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Katarzyna Cieplińska

UWM w Olsztynie

Kolistość losów człowieka w powieści Jerzego Pietrkiewicza *Inner Circle*

Circularity of human fate in Jerzy Pietrkiewicz's novel *Inner Circle*

Słowa kluczowe: Jerzy Pietrkiewicz, „Wewnętrzne koło”, Londyn, miasto
Key words: Jerzy Pietrkiewicz, „Inner Circle”, London, city

Jerzy Pietrkiewicz urodził się 29 września 1916 roku we wsi Fabianki (ziemia dobrzyńska). W roku 1934 debiutował jako poeta wierszem *Święto*, opublikowanym na łamach czasopisma „Kuźnia Młodych”. W latach 1935–39 współpracował z tygodnikiem „Prosto z Mostu” oraz z działem literackim dziennika „Polska Zbrojna” (1936–39). Przed wojną związany był z grupą autentystów, poetów publikujących swoje utwory w czasopiśmie „Okolice Poetów”. Po wybuchu II wojny światowej przedostał się do Wielkiej Brytanii, gdzie w 1941 roku rozpoczął studia na szkockim uniwersytecie St. Andrews. W czasie studiów kontynuował twórczość literacką, a jego wiersze i prozę zamieszczały m.in. czasopisma: „Jestem Polakiem” (Londyn, 1940), „Dziennik Żołnierza” (Szkocja, 1940–42) i „Skrzydła” (Londyn, 1944–45). W 1947 roku obronił rozprawę doktorską w King’s College University of London oraz podjął pracę wykładowcy w School of Slavonic and Eastern European Studies. W roku 1964 został profesorem nadzwyczajnym Uniwersytetu Londyńskiego.

Pietrkiewicz jest autorem ośmiu powieści opublikowanych w języku angielskim (przy czym niektóre z nich ukazały się pod pseudonimem Jerzy Peterkiewicz): *The Knotted Cord* [Sznur z węzłami¹] (1953), *Loot and Loyalty* [Grabież i wierność²] (1955), *Future to Let* [Przyszłość do wynajęcia³] (1958)

¹ Wyd. pol.: J. Pietrkiewicz, *Sznur z węzłami*, przeł. M. Glińska, Warszawa 2005.

² Tłumaczenie własne.

³ *Przyszłość do wynajęcia* w przekładzie E. Milewicz była opublikowana w całości na łamach „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza”, łącznie w sześćdziesięciu trzech odcinkach, od 30.03. do 16.07. 1958 r.

Isolation. A Novel in Five Acts [Odosobnienie. Powieść w pięciu aktach⁴] (1959), *The Quick and the Dead* [Gdy odpadają łuski ciała⁵] (1961), *That Angel Burning at My Left Side* [Anioł ognisty, mój anioł lewy⁶] (1963), *Inner Circle* [Wewnętrzne koło⁷] (1966) i *Green Flows the Bile* [Żółć płynie na zielono⁸] (1969); a także autobiografii *In the Scales of Fate* [Na szalach losu⁹] (1993) oraz tomu esejów *The Other Side of the Silence* [Druga strona milczenia: poeta u krańców mowy¹⁰] (2002), a także monografii *The Third Adam* [Trzeci Adam¹¹] 1975 i antologii *Polish Prose and Verse* [Proza i poezja polska¹²] (1956). Pietrkiewicz był jedynym autoryzowanym tłumaczem poezji Jana Pawła II. Jego angielskie przekłady twórczości Karola Wojtyły były wysoko oceniane przez krytyków. Pięć powieści Jerzego Pietrkiewicza ukazało się w Polsce¹³. Zmarł 26 października 2007 roku w Londynie.

Angielska twórczość prozatorska Jerzego Pietrkiewicza jest mało znana w Polsce, choć ze wszech miar zasługuje na wnikliwe zbadanie. Recepja powieści tego pisarza w Wielkiej Brytanii była bardzo pozytywna, a w wielu opracowaniach dotyczących literatury brytyjskiej wymienia się go jako pisarza brytyjskiego¹⁴.

I

*Inner Circle*¹⁵ jest siódmą i przedostatnią z opublikowanych w języku angielskim powieści Jerzego Pietrkiewicza. Autor, w rozmowie z Florianem Śmieją, uznał ją za najlepszą ze względu na oryginalną kompozycję. Książka składa się bowiem z trzech odrębnych części – są to: *Powierzchnia (Surface)*,

⁴ Wyd. pol.: J. Pietrkiewicz, *Odosobnienie. Powieść w pięciu aktach*, przeł. B. Bałutowa, Warszawa 1990.

⁵ Wyd. pol.: tegoż, *Gdy odpadają łuski ciała*, przeł. A. H. Moskalowa, Warszawa 1986.

⁶ Wyd. pol.: tegoż, *Anioł ognisty, mój anioł lewy*, przeł. M. Glińska, Warszawa 1993.

⁷ Wyd. pol.: tegoż, *Wewnętrzne koło*, przeł. A. H. Moskalowa, Warszawa 1988.

⁸ Tłumaczenie własne.

⁹ Tłumaczenie za: S. Kossowska, *Inny los, inna Polska*, „Tydzień Polski”, 12.03.1994.

¹⁰ Wyd. pol.: J. Pietrkiewicz, *Druga strona milczenia: poeta u krańców mowy*, przeł. J. Jackowicz, Warszawa 2002.

¹¹ Tłumaczenie własne.

¹² Tłumaczenie własne.

¹³ Najważniejszą pracą dotyczącą twórczości pisarza pozostaje książka zbiorowa wydana w Toruniu w 2000 roku, pod redakcją Barbary Czarneckiej i Janusza Kryszaka, *Jerzy Pietrkiewicz – inna wersja emigracji. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej 11–12 maja 2000 r. w Toruniu*. Praca ta, poświęcona głównie polskiej twórczości pisarza, zawiera także trzy artykuły na temat jego angielskich powieści: A. H. Moskalowa, *Pierwsza angielska powieść Jerzego Pietrkiewicza* [na temat *The Knotted Cord*], s. 155–168; R. Moczkołan, *Satyra, paszkwil czy arcydzieło? Jerzego Pietrkiewicza „Przyszłość do wynajęcia”* [na temat *Future to Let*], s. 169–188; J. Pasternski, *Realizm i fantastyka w powieści Jerzego Pietrkiewicza „Gdy odpadają łuski ciała”* [na temat *The Quick and the Dead*], s. 189–198.

¹⁴ Zob. A. Burgess, *The Novel Now. A Guide to Contemporary Fiction*, New York 1970; B. Bałutowa, *Powieść brytyjska XX wieku*, Warszawa 1983.

¹⁵ J. Pietrkiewicz, *Inner Circle*, London 1966.

Podziemie (Underground) i *Niebo (Sky)* – przeplatanych powtarzającymi się motywami koła. Zapytany, którą ze swoich angielskich powieści ceni najbardziej, pisarz odpowiedział: „Myślę, że *Inner Circle* [...] jako eksperyment użycia motywów, w których się kręci cały czas. To są trzy koła w kole, co się kręca. Jest coś o ruchu w tej powieści, co mnie interesowało”¹⁶.

Interpretacja tytułu utworu, ze względu na nawiązanie do wieloznacznej symboliki koła, nie jest prosta. Koło stanowi znak Boga, wieczystego prawa, praformy i świata zjawisk nadprzyrodzonych. Figura ta symbolizuje również kosmos, nieskończoność, wieczność i doskonałość. Okrąg, jako najdoskonalszy kształt, oznacza wewnętrzną jedność i harmonię, wieczny ruch, kompletność oraz cykliczność egzystencji. To także symbol nieba, słońca oraz życia duchowego. Kolistość stanowi jednocześnie odniesienie do zamkniętej przestrzeni, sytuacji bez wyjścia („błędne koło”) lub zniewolenia¹⁷.

Angielski tytuł powieści przywodzi na myśl jeszcze więcej skojarzeń. Dla mieszkańców Londynu lat 60. *Inner Circle* to przede wszystkim nazwa linii metra, która jako linia obwodowa, bez początku i końca, umożliwiała jazdę wokół centrum stolicy¹⁸. Jak zauważyła Maria Danilewiczowa – „bezdumni mogą krażyć w niej godzinami, drzemiąc na ciepłej ławce”¹⁹.

Ponadto, w języku angielskim „inner circle” oznacza elitę, krąg osób zaufanych, grupę najlepszych specjalistów w danej dziedzinie zawodowej (jak, na przykład, „the Inner Circle of Advocates” – elitarna grupa adwokatów w Stanach Zjednoczonych, „Freud’s inner circle”²⁰ – zespół psychoanalityków współpracujących z Freudem) lub najbardziej wpływowych polityków skupionych wokół przedstawicieli najwyższych władz państwowych. „Inner circle” odnosi się również do grona najbliższych, zaufanych przyjaciół.

¹⁶ *Rozmowa druga: z Jerzym Pietrkiewiczem*, w: F. Śmieja, *Siedem rozmów o poezji*, Toronto 1990, s. 41.

¹⁷ W Biblii pojawia się szereg odniesień do koła, które symbolizuje wszechmoc Boga. Święty Augustyn przekonywał, że boska natura jest jak koło – „środek jest wszędzie, a okrąg nigdzie”. Trzy zachodzące na siebie koła odnoszą się do Trójcy Świętej. Koło symbolizuje również linię bez końca; niekiedy ukazywane jest w postaci węża gryzącego własny ogon (zob. W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1991, s. 153–154).

¹⁸ Linia znana jako „Inner Circle” powstała w 1884 r. Obecnie jest to „Circle line”, oznaczona na mapie sieci londyńskiego metra kolorem żółtym. Do 2009 r. pociągi jeździły w ruchu ciągłym wokół centrum Londynu, zataczając pętlę. W grudniu 2009 r. przedłużono linię o kolejne osiem stacji, umożliwiających podróżowanie w kierunku wschodnim do Hammersmith. Obecnie Circle line ma długość 27 km i obejmuje 35 stacji. Dostępne w Internecie: <[http://en.wikipedia.org/wiki/Inner_Circle_\(London_Underground\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Inner_Circle_(London_Underground))> [dostęp: 27.04.2013].

¹⁹ M. Danilewiczowa, „...sam sobie robi koło i sam się w nie wplata”. „*Inner Circle*” – siódma angielska powieść Jerzego Pietrkiewicza, „Wiadomości”, (Londyn) 1969, nr 3, s. 3.

²⁰ Książka autorstwa Phyllis Grosskurth, *The Secret Ring: Freud’s Inner Circle and the Politics of Psychoanalysis* (1991) opisuje historię tej grupy psychoanalityków, do której zaliczano Sigmunda Freuda, Sandora Ferenczi, Otto Ranka, Hansa Sachsa, Karla Abrahama i Maxa Eitingona.

W kulturze XX wieku wyrażenie to często pojawia się w tytułach anglojęzycznych książek i filmów²¹.

Powieść została obwołana przez część krytyków najlepszą książką 1966 roku²² („Tribune”, „The Guardian”). Podobną opinię przedstawiał recenzent „The Times Saturday Review”: „Dziwne i urzekające dzieło utalentowanego pisarza”²³.

„Dziwna” (*strange*) to jedno z najczęstszych określeń w odniesieniu do angielskiej prozy Pietrkiewicza. Innym, równie często dyskutowanym aspektem twórczości pisarza, była kwestia kategoryzacji jego utworów. Podobnie jak poprzednie powieści, także *Inner Circle* przysporzyła wiele trudności krytykom. James Graham Ballard nazwał powieść „eksperymentalną”²⁴, Richard Whittington-Egan, na łamach „Contemporary Review”, zwrócił uwagę na inną cechę:

Ciekawe połączenie *science fiction* z mało czytelną alegorią. Jak Conrad, Pietrkiewicz jest Polakiem tworzącym w obcym języku. Kreuje on jednak wizje raczej schizofreniczne. W rezultacie powstało dzieło fragmentaryczne, jakby autorstwa Louisa Waina²⁵ – teraz widzisz kota, za chwilę go nie widzisz. Fabuła jest wrywkowa, bez wyraźnej ciągłości narracji²⁶.

Natomiast krytyk „The Times Saturday Review” określił powieść jako „wyzywająco oryginalną podróż przez meandry psychologii, mitu i *science fiction*”²⁷. „The Times” uznał dwie powieści – *Such*²⁸ autorstwa Christine

²¹ Zob. D. Davidson, *The Inner Circle – Studies in Christian Thought and Experience*, London 1928; A. J. Bailie, *Spiritualism Exposed Or, the Inner Circle*, New York 1957; I. Kirkpatrick, *The Inner Circle: Memoirs*, New York 1959; J. Colville, *Winston Churchill and His Inner Circle*, New York 1981; Filmy: *The Inner Circle* (1912), reż. D. W. Griffith, *The Inner Circle* (1946), reż. P. Ford.

²² Dulan Barber pisał na łamach „Tribune”: „Sądzę, że to najlepsza książka wydana w 1966 roku”. Oryg.: „I don't believe a better book was published in 1966” D. Barber, *Man's Loss of God*, „Tribune”, 13. 01. 1967; zbiory Biblioteki Archiwum Emigracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej AE UMK).

²³ Oryg.: „A strange and compelling work by a gifted writer”, „The Times Saturday Review”, 12.10.1968; zbiory Biblioteki AE UMK.

²⁴ J. G. Ballard, *Circles and squares*, „Guardian”, 2.10.1966; zbiory Biblioteki AE UMK.

²⁵ Louis Wain (1860–1939) brytyjski rysownik, znany głównie jako autor portretów przedstawiających uczłowieczone koty z charakterystycznymi wielkimi oczami. Pod koniec życia chorował na schizofrenię, co – zdaniem niektórych krytyków – miało wpływ na jego twórczość.

²⁶ Oryg. „A curious blend of science fiction and strongly underpinned allegory. Like Conrad, Peterkiewicz is a Pole creating in an alien language. He writes rather as a schizophrenic paints. The result is a kind of Louis Wain fragmentation – now you see the cat, now you don't. The pattern of ideation is fragmented. The narrative only obscurely sequential”. R. Whittington-Egan, *Squaring the circle*, „Contemporary Review”, 11. 1966; zbiory Biblioteki AE UMK.

²⁷ Oryg. „A defiantly original journey through psychology, myth and science-fiction”, „The Times Saturday Review”, 12.10.1968; zbiory Biblioteki AE UMK.

Brooke-Rose oraz *Inner Circle* Jerzego Pietrkiewicza – za angielską odpowiedź na francuską *nouveau roman*²⁹.

W 1968 roku pojawiło się i szybko znikło z półek księgarskich drugie wydanie *Inner Circle*. Maria Danilewiczowa ubolewała, że powieść ta została pominięta przez recenzentów, ze szkodą dla czytelników i autora³⁰.

II

W autobiografii *In the Scales of Fate*³¹ Jerzy Pietrkiewicz wspominał, że kiedy w 1940 roku po raz pierwszy przybył do Londynu³², był tym miastem bardzo rozczarowany³³. Młody poeta, mieszkając jeszcze w Warszawie, zbudował własną wizję angielskiej stolicy na podstawie książek ulubionych brytyjskich autorów. Odwiedzenie miejsc znanych mu z powieści Gilberta Keitha Chestertona i Charlesa Dickensa, które – w jego zamierzeniu – miało być hołdem złożonym wielkim pisarzom, zdruzgotało jego wyidealizowane wyobrażenia londyńskiej metropolii. O miejscu, w którym osadzona została akcja powieści *Klub Pickwicka*, Pietrkiewicz pisał następująco: „To było w pobliżu doków, miejsce wietrzne, ponure i nieprzyjazne: nic z atmosfery komedii i nawet nie było tam karczmy. Po powrocie zamierzałem odnaleźć opis w książce, aby sprawdzić czy czegoś nie pomyliłem”³⁴.

²⁸ Christine Brooke-Rose otrzymała za powieść *Such* (1966) prestiżową nagrodę James Tait Black Memorial Prize.

²⁹ Oryg. „Two inventive novels, the only English answers to the *nouveau roman*, were respectively Christine Brooke-Rose’s *Such* [...] and Jerzy Peterkiewicz’s *Inner Circle*”. *Fiction and poetry of 1966*, „The Times”, 26.12.1966; zbiory Biblioteki AE UMK.

³⁰ M. Danilewiczowa, dz. cyt., s. 3.

³¹ J. Peterkiewicz, *In the Scales of Fate: An Autobiography*, London–New York 1993.

³² O swoim rozczarowaniu Londynem, którego wizerunek kreowany w literaturze nie pokrywał się z rzeczywistością, pisało wielu prozaików brytyjskich. John MacLeod w książce *Postcolonial London: Rewriting the Metropolis*, London 2004, przytacza fragmenty autobiografii trojga znanych brytyjskich pisarzy, relacjonujących swoje pierwsze wrażenia z pobytu w Londynie. Vidiadhar Surajprasad Naipaul, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury za 2001 r., po przyjeździe do stolicy Anglii w 1950 r. z Trynidadu, negatywnie zaskoczony Londynem, pisał o „ruinie angielskiej potęgi” (ang. „the ruins of English greatness”). Podobne wrażenie odniosła Doris Lessing, wychowana w Południowej Rodezji (w latach 1923–1964 kolonii brytyjskiej w południowej Afryce), która po raz pierwszy zobaczyła Londyn w 1949 r., a także Janet Frame – przybyła do tej metropolii z Nowej Zelandii w 1956 r. Wyobrażenia miasta jako centralnej potęgi Imperium Brytyjskiego, wyniesione przez te pisarki z kolonialnych szkół, kontrastowały z rzeczywistością. Pisały one o rumowisku – „ascetycznym, podupadłym mieście” (ang. „ascetic and collapsing city”). Zob. J. MacLeod, *Postcolonial London: Rewriting the Metropolis*, London 2004, s. 62.

³³ J. Peterkiewicz, *In the Scales of Fate: An Autobiography*, s. 157.

³⁴ Oryg. „It was near the docks, windy, gloomy and unfriendly: no comedy to speak of and no inn. I returned determined to check the passage in the novel in case I had got it all wrong”(tamże).

Z upływem czasu Londyn zafascynował pisarza swoją różnorodnością, choć nadal postrzegał on metropolię jako „przerośniętego potwora duszącego się we własnych wyziewach”³⁵. Taki obraz miasta ukazał autor w *Inner Circle*.

Motywy przewodnim powieści jest alienacja jednostki, opisana w książce jako nieodłączna i dominująca cecha ludzkiej egzystencji. Wyobcowanie pokazane zostało w skali kosmicznej i ponadczasowej – od powstania świata po odległą przyszłość. Zasadniczym elementem, jak też jednym ze źródeł samotności, jest nieodwracalna i niepozostawiająca nadziei utrata więzi z Bogiem³⁶ oraz z drugim człowiekiem. Taka wizja człowieka kontrastuje z opisami zatłoczonego miasta, gdzie zagęszczenie ludności dodatkowo potęguje wrażenie wyobcowania.

Proces narastającego poczucia zagubienia człowieka, żyjącego w otoczeniu tysięcy innych ludzi, wyjaśniał niemiecki antropolog Ulf Hannerz: „Samotność w mieście może się wydawać paradoksem, lecz nie jest się z innymi ludźmi tylko dlatego, że się wśród nich przebywa”³⁷. Podobną myśl wyraża Georg Simmel, pisząc, że „fizyczna bliskość uwydatnia dystans duchowy”, a „odwrotną stroną wolności stanowi samotność i opuszczenie”³⁸. Zdaniem Tadeusza Sławka, miasto – pomimo iż jest przykładem ludzkiej zaradności,

³⁵ Oryg. „an overgrown monster about to burst from the fumes it holds inside”; tamże, s. 157. Potwór symbolizuje chaos, śmierć i zmartwychwstanie. Kojarzony jest również z klęskami żywiołowymi. Zob. W. Kopaliński, dz. cyt., s. 334–335. „Wyziewy” zaś oznaczają zjawisko określane mianem *smog* (wyrażenie powstałe z kombinacji słów angielskich *smoke* – ‘dym’ i *fog* – ‘mgła’). Problem nadmiernej kumulacji gazów, powstających ze spalania węgla i zanieczyszczeń przemysłowych, pojawił się w Londynie pod koniec XIX w. Zimą 1901/1902 r. specjalna komisja powołana do zbadania tego zjawiska odnotowała, że zanieczyszczenie powietrza w Londynie ogranicza widoczność do zaledwie 2 km. Temat smogu często pojawia się w literaturze wiktoriańskiej, np. w opowiadaniach Arthura Conana Doyle’a o Sherlocku Holmesie, smog występuje jako metafora zagubienia, złych przeczuć i niepewnej przyszłości. Jednym z najbardziej znanych utworów literatury angielskiej, w których osnute mgłą londyńskie ulice są elementem świata przedstawionego, jest *The Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde* (1886) R. L. Stevensona (wyd. pol. *Doktor Jekyll i pan Hyde*, 1909).

W 1952 r. nad stolicą Anglii unosiły się tony dymu, niemal całkowicie ograniczające widoczność. Smog rozciągał się na obszarze 30 km. Zdaniem ówczesnych lekarzy, skażenie powietrza powodowało owej zimy śmierć około 4 tysięcy osób tygodniowo. W 1956 r. rząd brytyjski wydał ustawę (Clean Air Act), na mocy której utworzono strefy, gdzie zakazano ogrzewania węglem, a udzielano mieszkańcom dotacji na założenie instalacji potrzebnych do ogrzewania gazowego. Pomimo tych działań, w grudniu 1962 r. z powodu zatrucia smogiem zmarło około tysiąca osób. Zob. F. Pearce, *The big smoke*, „Geographical (Campion Interactive Publishing)” 2002, nr 9, s. 20.

³⁶ „Utraciliśmy Boga – co jest powodem rozważań Jerzego Peterkiewicza”. Oryg. „We’ve lost God – at least as a source of concern to Jerzy Peterkiewicz”. D. Barber, *Man’s Loss of God*, „Tribune”, 13.01.1967; zbiory Biblioteki AE UMK.

³⁷ U. Hannerz, *Odkrywanie miasta. Antropologia obszarów miejskich*, przeł. E. Klekot, Kraków 2008, s. 297.

³⁸ G. Simmel, *Socjologia*, przeł. M. Łukasiewicz, wstępem opatrzył S. Nowak, Warszawa 1975, s. 525.

bogactwa i nowoczesności – „równocześnie szuka swych korzeni w zasadniczej bezradności jednostki”³⁹.

III

Wyobcowanie jednostki ukazane w *Inner Circle* jest również związane ze sposobem przedstawienia przestrzeni w utworze. Obszar metropolii, przecinanej ulicami i nasyconej szczegółami, wywołującej poczucie osamotnienia i zagubienia, nosi cechy przestrzeni labiryntowej. Zdaniem Michała Głowińskiego:

W miejskiej przestrzeni, która dla bohaterów stała się labiryntowym światem, dominują linie krzywe, pokręcone, na różne sposoby pogmatwane [...] Podkreślenia zaś wymaga [...] jej niebywałe zapełnienie. Panuje w niej tłok – i to bynajmniej nie tylko dlatego, że wyległy tłumy. Jest do ostatniego centymetra wypełniona rzeczami, na ogół porzucanymi w nieładzie, nawet niezależnie od tego, czy mowa o wnętrzach, czy też terenach, którym w zasadzie przynajmniej się otwartość⁴⁰.

Przestrzeń przedstawiona w *Inner Circle*, ewokująca obcość, meandryczność i zagęszczenie, przybiera formę labiryntu⁴¹. W części pierwszej, zatytułowanej *Powierzchnia*, miejscem akcji jest Wielka Brytania, ukazana w odległej, nieokreślonej przyszłości, kiedy największym problemem stanie się przeludnienie:

Przeciętnie przypada jeden człowiek na jeden jard kwadratowy, co mogłoby się wydawać, że wystarczy, ale musicie odjąć w przybliżeniu dwadzieścia pięć jardów kwadratowych z każdego tysiąca pięciuset jardów powierzchni, które zajmują pudła⁴².

Nadmierna rozrodczość gatunku ludzkiego doprowadzić ma do demograficznej eksplozji, a przestrzeni wystarczy jedynie na pudła – domy przyszłości, w których ludzie mogą przebywać tylko przez chwilę i gdzie pozbawieni są resztek pamięci o przeszłości. W nowej rzeczywistości nie ma roślin i zwierząt, ludzie zamieszkują świat, poruszając się w przestrzeni ograniczonej przez klimatyzowane kopuły, stanowiące Strefę Bezpieczeństwa; karmieni są syntetycznie i wydalają do umieszczonych w ziemi rur. Bohaterowie

³⁹ T. Sławek, *Miasto. Próba zrozumienia*, w: *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, red. E. Rewers, Kraków 2010, s. 18.

⁴⁰ Zob. M. Głowiński, *Mity przebrane. Dionizos, Narcyz, Prometeusz, Marchoń, Labirynt*, Kraków 1994, s. 169.

⁴¹ Tamże, s. 136–149.

⁴² J. Pietrkiewicz, *Wewnętrzne koło*, s. 29. Dalej używam skrótu WK; liczba podana obok oznacza numer strony.

mają symboliczne imiona: Dover, Leeds, Wrzesień, Deszcz⁴³. Relacje pomiędzy nimi nawiązywane są poprzez trzymanie się za ręce i wspólne krażenie w kole: „Koło bowiem musi pozostać kołem nieprzerwanym” (WK 7). Ludzkie koła są odpowiednikami rodzin, a na plan pierwszy wysuwa się problem zaniku indywidualnych cech jednostki.

Cel grupy, której przywódcą jest bohater-narrator, stanowi ryzykowna wyprawa poza Strefę Bezpieczeństwa, wyznaczoną przez nieznaną władzę, które kontrolują życie mieszkańców. Na granicy tej Strefy ze światem zewnętrznym buntownicy napotyka komunikat ostrzegawczy: „Nie otrzymacie pożywienia, ogrzewania i zabezpieczenia. Sklepienie kończy się sto jardów od tego miejsca” (WK 30). Ich wędrówka prowadzi do nadmorskiej skały, na której rośnie prawdziwe drzewo, stanowiące namiastkę dawnego świata. Nagle znajdują się oni na otwartej przestrzeni, z dala od wirujących mas ludzkich.

Nieznana sytuacja wywołuje w bohaterach przerażenie i poczucie pustki: „Przestrzeń – zdaniem Wrzesień – jest przerażająca bez ludzi” (WK 32). Sztuczny świat przyszłości zapewniał ludziom bezpieczną, choć schematyczną egzystencję: „Na powierzchni jedliśmy pokarm z nieba, spaliśmy, stojąc w kole i śniliśmy jedni o drugich” (WK 33). Jednakże – mimo poczucia zagrożenia – ryzyko wyzwala w nich nieznaną dotychczas emocje i nie przerywają oni swojej podróży, dopóki nie dotrą do ostatniego na ziemi prawdziwego drzewa, obiektu ich fascynacji:

Jest to autentyczny, jedyny w swoim rodzaju okaz. Ma korzenie, korę, gałęzie, szpilki, szyszki i inne naturalne akcesoria, wszystkie prawdziwe, świeże, wykarmione osobiście przez Matkę Ziemię. To drzewo, cokolwiek byśmy o nim nie myśleli, zasługuje na to, by dostać się do niego piechotą przez lądy i morza, czego my właśnie dokonaliśmy wystawiając się na ryzyko wszelkiego rodzaju niebezpieczeństw.

(WK 91)

Kiedy bohaterowie docierają do drzewa, dochodzi pomiędzy nimi do kłótni. Scena ta przywodzi na myśl mit kuszenia w rajskim ogrodzie – Deszcz znalazła jedyny owoc, którego zjedzenie wywołuje w bohaterach mordercze instynkty. Dowcipniś w napadzie szału dusi Majtka, a Leeds gwałci Wrzesień. Taki przebieg wydarzeń obrazuje niezmienną naturę ludzką, w którą wpisane są przemoc i zło. W epoce odległej przyszłości – jak prorokuje autor *Inner Circle* – w sztucznej, podlegającej kontroli człowieka rzeczywistości, mroczna strona ludzkiej duszy nie ulega zmianie.

⁴³ Imię żony głównego bohatera ma znaczenie symboliczne. Deszcz oznacza bowiem błogosławieństwo, opiekę bożą, zwierzchność nieba nad ziemią oraz moc bóstw nad ludźmi. W kategoriach biblijnych deszcz oznacza łaskę, miłosierdzie i życie. W wielu kulturach pozachrześcijańskich istnieje tradycja magicznych obrzędów, mających na celu sprowadzenie deszczu – orgiastyczne tańce i okrzyki. Również w tradycji biblijnej znane są formy „wywoływania deszczu”: „Resfa leżała na szacie żałobnej na skale tak długo, póki nie spadł deszcz. (2 Ks. Król. 21,10). W *Boskiej komedii* Dantego deszcz jest oznaką łaski boskiej: „łaska rosi tutaj obficie, a tam mniej obficie” (D. Alighieri, *Boska komedia, Raj* 89–90, przeł. E. Porębowicz). Zob. W. Kopaliński, dz. cyt., s. 66–67.

IV

Głównym bohaterem drugiej części książki – *Podziemie* – jest cierpiący na chorobę psychiczną dziewięcioletni Patryk. Bohater, choć nie potrafi odróżnić niekiedy rzeczywistości od schizofrenicznych wizji, niczym Baudelaire'owski *flâneur* (z fr. 'niespieszny przechodzień'), odnajduje przyjemność w przemieszczaniu się po ulicach Londynu: „Widywano go teraz przechadzającego się beztrąsko po King's Road, w nowym meloniku, ze syjamskim kotem na ramieniu” (WK 182), a czynione przez niego obserwacje przesycone są specyficznymi szczegółami: „Róg ulicy od strony Fulham Road zalatywał zapachem świeżej farby, a drugi narożnik był zwykle przesiaknięty odorem odpadków, co zawsze fascynowało Patryka, gdy szli tamtędy do autobusu” (WK 35).

Natomiast podróż londyńskim metrem wywołuje u chłopca dreszcz emocji i wręcz perwersyjne zachowania:

Patryk zdecydował się. Zrobił krok naprzód i rozkraczywszy nogi, obsikał najbliższe siedzenie obok drzwi. Wydawało mu się, że minęła wieczność zanim człowiek w mundurze ujął go za ramię i poprowadził wzdłuż peronu, a następnie piechotą na powierzchnię. Winda była nieczynna.

(WK 52).

Patryk, schodząc do metra lub wychodząc ze stacji, zwykle nie korzysta z windy – symbolu nowoczesności. Jego wędrówki odbywają się na piechotę, schodami. Schody, łączące powierzchnię z podziemnymi stacjami metra, stanowią element przestrzeni labiryntowej⁴⁴ (w interpretacji Freuda także symbol aktu płciowego⁴⁵). Labirynt linii londyńskiego metra ma kilka poziomów. Schodzenie w dół schodami ewokuje atmosferę zagłębiania się w mroczną tajemnicę, również tajemnicę upośledzonego umysłu Patryka, jako że prowadzą one do nieznanых korytarzy. Wyprowadzenie zaś Patryka na powierzchnię przez policjanta symbolizuje powrót chłopca do świata realnego.

Największe zainteresowanie młodego bohatera wzbudzają trasy, którymi jeżdżą pociągi. Ulegając pokusie, Patryk organizuje nocną wyprawę do jednego z tuneli, który wydaje mu się fascynujący i tajemniczy. Podziemny system linii londyńskiego metra kojarzy się Patrykowi z drzewem o splecionych korzeniach:

Towarzyszyły mu [Patrykowi – K.C.] w drodze jakieś grube kable i podobne rzeczy, powykrzywiane i poskręcane jak korzenie drzew w parku. Biegły przed siebie, a on maszerował za nimi, w przekonaniu, że ani kable, ani Borys nie mogą przecież zgubić drogi. Może to, co widział, to były palce u nóg drzew w parku, usiłujące wkręcić się głęboko w ziemię?

(WK 105)

⁴⁴ M. Głowiński, dz. cyt., s. 144.

⁴⁵ Z. Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, przeł. S. Kempnerówna i W. Zaniewicki, Warszawa 1984, s. 208.

Dzięki skojarzeniu elementów tunelu metra z drzewem⁴⁶, które łączy „górze” i „dół”, a także symbolizuje powiązanie żywiołów ziemi i powietrza, wody i ognia, przestrzeń podziemia staje się mniej mroczna i niebezpieczna.

Labirynt podziemnych korytarzy jest dla upośledzonego chłopca obszarem ucieczki we własne wnętrze⁴⁷, ale również daje mu, choć na chwilę, schronienie przed światem „na górze”, w którym nie może on liczyć na zrozumienie. W oczach głównego bohatera tunel metra staje się miejscem konfrontacji schizofrenicznych wyobrażeń z rzeczywistością. Podziemne linie tworzą przestrzeń, która jawi się jako obszar nieodgadniony, lecz pociągający.

V

Część trzecia powieści nosi tytuł *Niebo*⁴⁸ i rozgrywa się w Raju, a bohaterami są Adam i Ewa. Opowieść nawiązuje do toposu grzechu pierworodnego, jednak przedstawia życie pierwszych ludzi wiele lat po wygnaniu z Raju. Wygnanie spowodowało utratę więzi z Bogiem, ale Adam jest jedynym przedstawicielem ludzkości, który ma zdolność słyszenia głosu „Człowieka Nieba”, zwanego też „Naszym Ojcem”. Pierwszy mężczyzna ukazany jest jako postać łącząca świat boski ze światem ludzi i zwierząt, gdyż posiada on również umiejętność porozumiewania się ze wszystkimi zwierzętami na ziemi.

Natomiast Ewa, która jest jednocześnie narratorem, została całkowicie odsunięta od Boga, a jej jedyną funkcją jest rodzenie potomstwa (Adam odwiedza ją tylko raz w roku, aby w kolejnym Ewa urodziła następne niemowlę). Pierwsza kobieta odmierza czas liczbą swoich porodów: „Wiek swój znam po dzieciach moich”. „Dziewiętnaścioro dzieci temu zamieszkiwaliśmy tu, poniżej niego” (WK 59). Życie Ewy nie jest przepełnione szczęściem, gdyż „Człowiek Nieba postawił zwierzęta” między nią a jej mężem. Podczas gdy ona sama wychowuje kolejne dzieci, Adam zajmuje się utrzymaniem ładu na ziemi, troszczy się o przyrodę i zwierzęta. Pomimo że Ewa wciąż kocha męża: „Jego ręce, wargi, nogi, twarz bez zarostu, całe jego ciało było miłością. Wdychałam go, jakby powietrze mojego jeziora straciło swą pachnącą tatarską siłę” (WK 143), bliskość i zrozumienie pomiędzy nimi należą do przeszłości.

Tytułowe „wewnętrzne koło” jawi się jako symbol miłości danej ludziom od Boga. Adam, zapytany przez Ewę, czy nadal ją kocha, odpowiada:

⁴⁶ Drzewo stanowi symbol raj, sił życiowych i płodności. Jest również najpotężniejszą rośliną, przez co kojarzone jest z boskością (zob. W. Kopaliński, dz. cyt., s. 71–72).

⁴⁷ M. Głowiński, dz. cyt., s. 181.

⁴⁸ Niebo symbolizuje nieskończoność, światło, Boga, świętość i czystość. Jest oznaką Sądu Ostatecznego, zbawienia i zjawisk niezrozumiałych. Niebo kojarzone jest także z siłami nadprzyrodzonymi, potęgą, wiecznością i świętością (zob. W. Kopaliński, dz. cyt., s. 252–253).

Na to nie można odpowiedzieć, a ty chcesz usłyszeć prostą odpowiedź [...] Ja jestem twoim wewnętrznym kołem, a ty jesteś moim. Teraz tak samo, jak na początku. I on nauczył mnie, jak mam nas narysować w glinie tej ściany, gdy glina była miękka, abyśmy nie zapomnieli.

(WK 144)

Topos rajskiego ogrodu został zastąpiony przez autora wizją dzikiej, nieujarzmionej przyrody, gdzie człowiek – jak Darwinowski człowiek pierwotny – musi walczyć z innymi gatunkami o przeżycie. Pierwotna przyroda – bujna i rozrastająca się w zastraszającym tempie – zagarnia przestrzeń, zagrażając ludzkości⁴⁹. Puszcza jest miejscem walki o władzę i przetrwanie, jaka toczy się pomiędzy pierwszymi ludźmi a stadami człekokształtnych małp.

Archetyp Ewy–matki splata się w *Inner Circle* z archetypem kobiety–kusicielki. Ewa ulega bowiem prymitywnym instynktom: powodowana seksualnym pożądaniem, uwodzi jednego ze swoich synów, Amo. W wyniku aktu kazirodczego rodzi córkę. Instynkt rozrodczy jest u Ewy siłą nadrzędną, przez co nie czuje ona wyrzutów sumienia. Również Adam nie potępia otwarcie zachowania żony, choć grzech kobiety rodzi w nim smutek i poczucie jeszcze większego od niej oddalenia. Ewa zaś nadal kocha Amo zarówno jako swojego syna, jak i kochanka oraz ojca ich wspólnego dziecka.

Karą za kolejny grzech pierwszej kobiety jest postępująca degradacja rodzaju ludzkiego: niektóre córki Adama i Ewy biorą za mężów „drzewoludy” – wielkie człekokształtne małpy⁵⁰. Kolejną klęską pramatki jest śmierć jej syna–kochanka z rąk prymitywnych małp. Pod koniec życia Ewy jej najmłodsza córka, Irda – zrodzona z kazirodczego związku – odeszła z domu matki: „Poszła do kraju drzew z własnej woli. Chciała żyć z małpami” (WK 151).

Pierwotny świat, którego mieszkańcy nie kierują się mądrością, ale ulegają prymitywnym instynktom: popędowi płciowemu i agresji, jawi się zatem jako zdegenerowany i amoralny. Ludzkość, po odrzuceniu Boga, nie potrafi żyć w zgodzie z naturą, ani też nie umie osiągnąć szczęścia.

VI

Stylizacja językowa każdej z trzech części książki dostosowana jest do treści – w części pierwszej jest to język przypominający styl *science-fiction* (Maria Danilewiczowa pisała o „odmianie języka fantastycznej powieści naukowej, nasuwającej pewne analogie z językiem powieści na przykład Aldouxa Huxleya”). Język części drugiej nacechowany jest kolokwializmami

⁴⁹ Takie przedstawienie przyrody nawiązuje do wizji Giovanniego Piranesi, o których Luzius Keller pisał: „Przyroda jest symbolem Czasu, który pochłania dzieła ludzkie” (L. Keller, *Piranesi i mit spiralnych schodów*, „Pamiętnik Literacki” 1976, z. 1, s. 267).

⁵⁰ Małpa stanowi symbol „inteligencji, mądrości, chytryści, pojętności i głupoty”. Oznacza także pierwiastek zwierzęcej natury człowieka, prymitywne instynkty, podstępność, próżność, grzech i lubieżność (zob. W. Kopaliński, dz. cyt., s. 218–219).

i stanowi styl „typowy dla współczesnej powieści angielskiej o ambicjach intelektualnych”⁵¹. Część trzecia stanowi przykład stylizacji biblijnej, co – zdaniem Danilewiczowej – jest najwybitniejszym dowodem doskonałego opanowania języka angielskiego przez Jerzego Pietrkiewicza⁵².

Na uwagę zasługują również ilustracje, które pojawiły się w pierwszym brytyjskim wydaniu powieści. Ich autor, Francis Souza – zaprzyjaźniony z Pietrkiewiczem rysownik hinduskiego pochodzenia, jeden z pięciu laureatów Międzynarodowej Nagrody Artystycznej Guggenheima za rok 1958 – swoimi rysunkami w znaczący sposób podkreślił zasadnicze elementy fabuły *Inner Circle*: groteskowość, silną erotyzację i specyficzne poczucie humoru autora powieści.

W powieści *Inner Circle* granica pomiędzy percepcją a światem wyobraźni głównego bohatera ulega zatarciu, a przestrzeń realistyczna staje się dantejskim piekłem. Podróżowanie linią *Inner Circle* jest inspiracją do snucia wizji na temat kolistości ludzkiego życia, przeszłości i katastroficznej przyszłości świata. Miasto staje się metaforą ludzkiej egzystencji, gdzie zanika granica pomiędzy rzeczywistością a halucynacją, szczęściem a nieszczęściem, dobrem a złem.

Zdaniem Pietrkiewicza, właśnie w *Inner Circle* udało mu się najpełniej ukazać głębię problemu, stanowiącego motyw przewodni jego twórczości prozatorskiej – kwestii tożsamości człowieka odciętego od korzeni, który z dala od znanej mu rzeczywistości dąży do uzyskania poczucia przynależności w obcym środowisku. W każdej z trzech części książki autor podejmuje temat samotności i alienacji jednostki ludzkiej, która nie jest w stanie pojąć otaczającego ją świata. Struktura książki uwypukla ponadczasowy wydzźwięk utworu. Zarówno wizja przyszłego świata ukazana w części pierwszej, teraźniejszość odzwierciedlona w części drugiej, jak i nawiązanie do pradziejów ludzkości w części trzeciej symbolizują kolistość losów człowieka. Bez względu na epokę, w której żyje człowiek – jego losy są podobne. W każdych okolicznościach doświadcza on bowiem osamotnienia i uwikłany jest w konflikty toczące się wokół niego, a jednocześnie jest skazany na walkę o przetrwanie i ciągle poczucie braku zakorzenienia. Wartości, takie jak miłość, uczciwość, wzajemny szacunek, okazują się tymczasowe i złudne, a chciwość, egoizm czy przemoc są niezmiennie podstawowymi instynktami, popychającymi ludzi do wszelkiego działania. *Inner Circle* wywołuje w odbiorcy wiele refleksji na temat sensu ludzkiego życia oraz wartości, jakimi powinien kierować się człowiek.

⁵¹ M. Danilewiczowa, dz. cyt.

⁵² Tamże.

Bibliografia

Źródła

- Peterkiewicz J., *Future to Let*, London 1958.
 Peterkiewicz J., *Green Flows the Bile*, London 1969.
 Peterkiewicz J., *Isolation. A Novel in Five Acts*, London 1959.
 Peterkiewicz J., *Inner Circle*, London 1966.
 Peterkiewicz J., *In the Scales of Fate*, London – New York 1993. [autobiografia]
 Peterkiewicz J., *That Angel Burning at My Left Side*, London 1963.
 Peterkiewicz J., *The Quick and the Dead*, London 1961.
 Peterkiewicz J., *The Third Adam*, London 1975. [monografia]
 Pietrkiewicz J., *Anioł ognisty, mój anioł lewy*, przekł. M. Glińska, Warszawa 1993.
 Pietrkiewicz J., *Gdy odpadają tuski ciała: powieść*, przekł. A. H. Moskalowa, Warszawa 1986.
 Pietrkiewicz J., *Loot and Loyalty*, London 1955. Pietrkiewicz J., *Odosobnienie: powieść w pięciu aktach*, przekł. B. Bałutowa, Warszawa, 1990.
 Pietrkiewicz J., *Sznur z węzłami*, przekł. M. Glińska, Warszawa 2005.
Rozmowa druga: z Jerzym Pietrkiewiczem, w: F. Śmieja, *Siedem rozmów o poezji*, Toronto 1990.
 Pietrkiewicz J., *The Knotted Cord*, London 1953.
 Pietrkiewicz J., *Wewnętrzne koło*, przekł. A. H. Moskalowa, Warszawa 1988.

Opracowania

- Recepcja *Inner Circle / Wewnętrzne koło* Jerzego Pietrkiewicza (wybór)
 Ballard J. G., *Circles and squares*, „Guardian”, 2.10.1966.
 Barber D., *Man's Loss of God*, „Tribune”, 13.01.1967.
Fiction and poetry of 1966, „The Times”, 26.12.1966.
 „The Times Saturday Review”, 12.10.1968.
 Danilewiczowa M., „...sam sobie robi koło i sam się w nie wplata”. *Inner Circle – siódma angielska powieść Jerzego Pietrkiewicza*, „Wiadomości”, 1969, nr 3.
 Whittington-Egan R., *Squaring the circle*, „Contemporary Review”, 11. 1966.

Inne

- Burgess A., *The Novel Now. A Guide to Contemporary Fiction*, New York 1970.
 Freud Z., *Wstęp do psychoanalizy*, przeł. S. Kempnerówna i W. Zaniewicki, Warszawa 1984.
 Głowiński M., *Mity przebrane. Dionizos, Narcyz, Prometeusz, Marchoń, Labirynt*, Kraków 1994.
 Hannerz U., *Odkrywanie miasta. Antropologia obszarów miejskich*, przeł. E. Klekot, Kraków 2008.
Jerzy Pietrkiewicz. Inna wersja emigracji, red. B. Czarnecka i J. Kryszak, Toruń 2000.
 Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 1990.
 Kossowska S., *Inny los, inna Polska*, „Tydzień Polski”, 12.03. 1994.
 MacLeod J., *Postcolonial London: Rewriting the Metropolis*, London 2004.
Miasto w sztuce – sztuka miasta, red. E. Rewers, Kraków 2010.
 Simmel G., *Socjologia*, przeł. M. Łukasiewicz, Warszawa 1975.

Summary

In Jerzy Pietrkiewicz's novel *Inner Circle* (1966) [Wewnętrzne koło] the author presents the problem of human loneliness. The book consists of three separate parts that refer respectively to the past, the present and potential future of mankind. In any location, the space bears the burden of the labyrinth evoking the characters' strong feeling of alienation and confusion. The perception of the environment is highly subjective; yet, the predominating features of the surrounding world include seclusion and ceaseless feeling of encirclement.